

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Проаналізовано земельні відносини на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено вплив німецької та чеської колонізації на їх розвиток у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинь, земельні відносини, реформи, колонізація, селяни, поміщики.

Проанализированы земельные отношения на Волыни в конце ХІХ – начале ХХ в. Исследовано влияние немецкой и чешской колонизации на их развитие в этом регионе.

Ключевые слова: Волынь, земельные отношения, реформы, колонизация, помещики, крестьяне.

Analyzed land relations in Volhynia in the late nineteenth to early twentieth century. The influence of German and Czech colonization on their development in the region.

Key words: Volyn, land relations, reform, colonization, landlords and peasants.

Питання, пов'язані з еволюцією земельних відносин в Україні й на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., неодноразово були об'єктом наукових досліджень. Окремі питання цієї проблеми дослідили І. Власюк [2], П. Олешко [3], О. Шмид [4; 6], Р. Н. Оксенюк [7] та інші історики.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. у Російській імперії пройшла під знаком реформ. У ряді регіонів держави спостерігався значний економічний розвиток, паралельно з цим зростало населення міст. Однак такі процеси відбувалися не у всіх регіонах. На відміну від південно-східних губерній тогочасної України, Волинська губернія й надалі залишалася аграрним краєм. Згідно з даними Всеросійського перепису населення, станом на 1897 р. у губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6 % – у сільській місцевості [1, с. 3,9].

Таким чином, основну масу населення тогочасної Волині становили селяни, абсолютна більшість з яких займалася сільським господарством. Повільне, порівняно з промислово розвинутими регіонами України, зростання міського населення Волині пояснюється тим, що край і надалі залишався аграрним, а провідну роль у його економічному розвитку продовжувало відігравати сільськогосподарське виробництво.

Незважаючи на відміну в 1861 р. кріпосного права, селяни були змушені виплачувати поміщикам значні викупні платежі. Проведені наприкінці ХІХ століття реформи не ліквідували всіх пережитків кріпосного права, що великою мірою гальмувало розвиток ринкових відносин серед тогочасного селянства.

Натомість поміщицькі господарства тогочасної Правобережної України, в тому числі й Волині, станом на початок ХХ ст. почали підпорядковуватися подальшому ринковому розвитку імперії. Це зумовило перетворення поміщицького господарства у сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок, а його керівництво здійснювалося або самим землевласником-поміщиком, або досвідченим еконо-

мом, чи здавалося в оренду капіталісту. Дана система ведення господарств почала переважати у ряді губерній. Так у Київській губернії вона була панівною. У поміщицьких господарствах, які перейшли на капіталістичний спосіб виробництва, широко використовувалася праця найманих працівників. Загалом на початку ХХ ст. в Україні кількість найманих робітників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, становила близько 1,9 млн осіб [2, с. 61].

Більшість поміщицьких господарств, які стали на шлях капіталістичного виробництва, широко застосовували сільськогосподарські машини, новітні досягнення агрономії тощо. Натомість у тих господарствах, які не стали на шлях капіталістичного розвитку, продовжувала існувати відробіткова або змішана системи ведення господарства.

Аналізуючи розвиток земельних відносин на Волині, необхідно зазначити, що кількість поміщицьких землеволодінь зменшувалася. Це було зумовлено тим, що частина поміщиків так і не змогла пристосуватися до нових форм ведення господарства й розорилася, внаслідок чого їхні землі продавалися.

Щодо національної належності великих землевласників регіону, то станом на 1897 р. із 12 827 окремих приватновласницьких одиниць полякам належало 1 307 маєтків. Що стосується маєтків, які були у власності українців, то станом на 1913 р. на Волині було 1 488 володінь площею від 50 до 100 десятин та 2 504 володіння площею понад 100 десятин. У регіоні почали проглядатися тенденції щодо скорочення великих землеволодінь. За період з 1860 до 1900 рр. вони скоротилися на 26 % [2, с. 61; 3, с. 8-10].

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині, як і на землях всієї тогочасної України, спостерігалися тенденції до скорочення дворянського землеволодіння. Частина поміщиків була змушена продавати свої землі за борги. З іншого боку, капіталістичні відносини на селі зумовили поступове

перетворення землі на товар, у купівлі якого були зацікавлені представники різних верств тогочасного суспільства. Хоча середній розмір великих землеволодінь у краї становив 790,1 десятини, у регіоні значна частина поміщиків володіла невеликими маєтками. Так проведений нами аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що велика кількість дворян мала у своєму володінні набагато нижчі від середніх маєтки, а окремі, такі як князі Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі та деякі інші, володіли величезними латифундіями, які досить часто становили більше 10 тисяч десятин землі.

Наступною групою землевласників, які проживали у той час на Волині, були німецькі колоністи, котрі завдяки запрошенням імперського уряду поселялися у цьому регіоні України. У другій половині XIX ст. кількість німецьких колоністів у Волинській губернії зростала швидкими темпами. Коли в 1861 р. на території Волині проживало 13 711 німецьких колоністів [4, с. 95], то згідно з даними першого Всеросійського перепису населення, в 1897 р. уже проживало 171 331 німецький поселенець [1, с. 8], а в 1914 р. їх уже проживало 209 700 осіб [4, с. 95]. Німецькі колоністи селилися в своїй абсолютній більшості у сільській місцевості й займалися веденням сільського господарства. Так станом на 1912 р. чисельність німецьких поселенців на Волині становила 195 197 осіб, з яких у містах проживало лише 3 127 осіб [5, с. 88-71].

Отже, у результаті різкого збільшення чисельності німецьких поселенців-колоністів, у їхніх володіннях були зосереджені значні земельні ресурси, й у другій половині XIX ст. спостерігалися чіткі тенденції щодо збільшення землі, яка перебувала в руках колоністів. У 1876 р. у руках німецьких поселенців знаходилося 133 365 десятин землі, з яких у приватній власності – 48 282 десятини й оренді – 85 077 десятин, що складало 2,2 % всіх земель губернії, однак станом на 1884 р. – уже 442 677 десятин землі, з яких 264 476 десятин – у приватній власності, а 178 191 десятина – в оренді [4, с. 96]. Тенденції щодо збільшення земельних володінь німецьких колоністів продовжувалися й у наступні роки. Це було зумовлено рядом причин. По-перше, зростанням чисельності поселенців, які в той період мали свої поселення практично у всіх повітах губернії. По-друге, наприкінці XIX ст. колоністи мали значно більше коштів, щоб придбати землю, ніж селяни, які в той період ще продовжували сплачувати викупні платежі поміщикам. По-третє, більшість німецьких колоністів у своїх господарствах застосовували сільськогосподарські машини та досягнення тогочасної агрономічної науки, що підвищувало врожайність, а відповідно й прибутки власників та давало змогу купувати чи брати в оренду нові землі.

Німецькі колоністи, скупивши багато земель, об'єктивно утруднили селянам доступ до своїх ділянок та частково позбавили їх пасовищ і лісів. З іншого боку, німецька аграрна колонізація Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. справила позитивний вплив на розвиток аграрного сектору губернії. Колоністами було освоєно близько 500 000 тисяч десятин земельних площ. Будучи розповсюджувачами прогресивної колоністсько-хутірської системи господарювання

вони, сприяли передачі позитивного господарського досвіду та передової агрокультури українським селянам. Німецьку колонізацію регіону припинив лише початок Першої світової війни [4, с. 97-98].

Ще однією групою поселенців, які в другій половині XIX ст. розселилися на Волині, були чехи. Пік чеської колонізації припав на 1860-1870-ті рр. У той період у губернії оселилося близько 15 тисяч чеських колоністів. На початку колонізації чехи здебільшого селилися у Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах. Але в середині 1870-х років вони почали заселяти також Луцький, Володимир-Волинський, Новоград-Волинський, Овруцький та Житомирський повіти. Враховуючи ту обставину, що найбільш родючі землі Житомирського та Овруцького повітів мали своїх господарів, чеським поселенцям для того, щоб отримати у своє володіння землі, часто доводилося вирубувати та викорчувувати ліси. Зі зростанням кількості чеських поселенців зростала й кількість придбаної ними землі. Так станом на період весни 1869 р. чеські поселенці володіли 8 093 десятинами землі загальною вартістю 270 тис. руб у 1872 р. мали вже 17,5 тис. десятин землі, а в 1883 р. володіли 34 510 десятинами землі й 1 128 десятин орендували [6, с. 90]. Але в наступні роки темпи чеської колонізації Волині сповільнилися й станом на 1912 р. у губернії проживав 27 401 чеський поселенець, з яких у сільській місцевості – 23 830 осіб і 3 571 – у містах [5, с. 68-71]. Придбавши землю, чехи заводили успішні господарства, в яких так само, як у німецьких, широко застосовувалися сільськогосподарські машини та новітні досягнення агрономії. Крім традиційних для Волинської губернії сільськогосподарських культур, чеські поселенці почали вирощувати й нові просапні культури – тютюн та цукровий буряк, зробили вагомий внесок у розвиток хмелярства. Однак хмелярством насамперед займалися заможні чеські поселенці, які мали достатньо коштів для створення та утримання хмелевих плантацій [6, с. 91]. Варто відзначити, що чеські колоністи відіграли далеко не останню роль у тому, що наприкінці XIX ст. Волинь, стала регіоном, у якому вирощування хмелю набрало промислових масштабів. Так у 1895 р. у губернії було зібрано 25 тис. пудів хмелю, що становило 47 % усього збору в Російській імперії [7, с. 23].

Зростання землеволодінь чеських поселенців стало можливим за умови отримання ними значних прибутків від ведення своїх господарств та певної підтримки з боку місцевого чиновництва. Більшість чеських поселенців незабаром стала заможними господарями, а їх господарства – прибутковими, що створювало умови для поступового зростання їхніх земельних угідь.

Незважаючи на те, що чехи були переселенцями, їх взаємовідносини з українськими селянами були добросусідськими, неодноразово чехи переходили у православну віру. Натомість стосунки між поляками та чеськими поселенцями були досить напруженими. Це було зумовлено тим, що під час переселення у регіон нові поселенці володіли інформацією, що у ньому мало місце польсько-російське протистояння, у зв'язку з чим вони остерігалися того, щоб влада не

відносилася до них, як до поляків. Нерідко взаємини між чехами та волинськими поміщиками польського походження характеризувалися наявністю напруги від самого початку поселення. Це було зумовлено тим, що місцеві поміщики при передачі земель в оренду чи під час їх продажу обмежувалися усними домовленостями. Така ситуація пояснюється намаганням землевласників будь-якою ціною утримати за собою право власності на землю, а також наявністю в багатьох маєтків численних боргів, церковно-будівельних повинностей, вічної сплатою відсотків по заповітах на різні установи, окремі володіння взагалі знаходилися під забороною продажу [6, с. 91].

Таким чином, невелика кількість чеських поселенців на Волині володіла незначною кількістю земель, що значною мірою не позначалося на стані земельних відносин у цьому регіоні України. З іншого боку, створення чехами фермерських господарств певною мірою стимулювало подальший розвиток сільсько-господарських відносин.

Основну масу землевласників на Волині склали українці. Станом на 1912 р. у губернії проживало 2 658 432 українці, з яких у містах – лише 112 714 осіб [5, с. 68-71]. Отже, основу сільського населення краю становили селяни-українці, більшість з яких займалася веденням сільського господарства.

Серед українських селян Волині у той період спостерігалось зростання кількості безземельних та малоземельних селянських господарств. За період з 1863 р. до 1884 р. кількість безземельних селян зросла з 5 511 до 14 145 осіб, паралельно з цим збільшилася й кількість городників – з 15 747 до 21 335 дворів. У зв'язку з перерозподілом земельних наділів та під впливом зростання населення регіону, середній розмір наділу на одну рев'язьку душу колишніх поміщицьких селян скоротився з 4 до 1,7 десятини, а кількість безземельних селян зросла з 5,2 % до 8,2 % [7, с. 25].

З іншого боку, український селянин у той час не бачив значної різниці між колишнім кріпосним гнобленням до 1861 р. і вимогами чиновників після реформи сплачувати викупні платежі і податки [8, с. 91].

Отже, наявність викупних платежів, які селяни були змушені сплачувати поміщикам, плюс податки ускладнювали їх становище. Однак, незважаючи на таку ситуацію, відбувався перерозподіл земельної власності, а для полегшення можливості селянам купувати землю в державі діяв Селянський поземельний банк.

Події російської революції 1905-1907 рр. та ряд селянських виступів проти поміщиків, у тому числі й на території Волинської губернії, змусили уряд провести ряд реформ, серед яких вагому роль у подальшому розвитку сільського господарства та земельних відносин відіграла столипінська аграрна реформа, так названа в честь її ініціатора – прем'єр-міністра Російської імперії П. А. Столипіна. Проводячи боротьбу з опозиційними рухами, він планував створити на селі значну групу заможних господарів, які знаходилися б в опозиції щодо соціалістичних ідей. Одним з важливих законів, які були в той час проведені через Державну думу Російської імперії, став закон від 9 листопада 1909 р. про утворення

хуторів, згідно з яким члени громади мали право переходити на хутори. Тоді ж в Україні перестало й існувати «подвірне», а селяни отримали можливість стати повноправними власниками своєї землі. Лише такі угіддя, як ліс та сіножаті, залишалися у спільному користуванні.

Досліджуючи земельні відносини на Волині, необхідно відзначити, що в різних повітах губернії були неоднакові максимальні норми володіння землею на один двір, при яких надавалася допомога землевпорядкувальній комісії. Максимальні наділи на одне господарство становили від 9 до 10,5 десятин землі. По повітах це виглядало наступним чином: Житомирський – 10,5; Володимир-Волинський – 10,5; Дубенський – 9; Ізяславський – 9; Ковельський – 10,5; Кременецький – 9; Луцький – 10,5; Новоград-Волинський – 10,5; Овруцький – 10,5; Острозький – 9; Рівненський – 10,5; Старокостянтинівський – 9 десятин [9, арк. 50].

Аналогічні дані знаходяться й у ряді інших документів. Так у с. Городок Рівненського повіту станом на 1907 р. селяни мали у своєму користуванні наділи 10-11 десятин з розрахунку на одну родину, за які викупні платежі платили за 9 десятин 1 815 сажнів орної землі, крім цього, на кожен двір припадало трохи більше 1 десятини сіножаті. З 86 родин, які в той час мешкали у цьому населеному пункті, такими наділами володіло 76, й лише 7 не мали орної землі, а володіли тільки городами. Загалом у володінні селян у цьому селі знаходилося 871 десятина 1 241 сажень землі [10, арк. 1 зв.-6]. В іншому населеному пункті цього ж повіту с. Обарів станом на 1907 р. проживало 69 селянських родин, з яких лише 3 не мали орної землі, а володіли лише городами, середній наділ 66 дворів становив 11 десятин на один двір [10, арк. 10-13].

Таким чином, земельні володіння селян на Волині в середньому склали 9-10 десятин на один селянський двір. Але частина селян узагалі не мала в своєму розпорядженні орної землі, що створювало соціальну напругу на селі. Досить часто між селянами й поміщиками виникали судові позови. Це було зумовлено тим, що окремі селяни володіли землею чи її орендували без будь-яких письмових документів. Так у 1909 р. Новоград-Волинський-Рівненський з'їзд мирових посередників розглянув справу жителів с. Ковалевичі Новоград-Волинського повіту Р. Линка, А. Линка й Д. Линка щодо оформлення їхнього побуту й чиншових прав. З документів цієї справи видно, що їх родина отримала в оренду в 1860-х роках від місцевого поміщика Руліковського близько 24-х десятин землі без будь-якого документального оформлення. Згідно з усною домовленістю орендарі виплачували власнику землі близько 24 руб на рік. Пізніше цю угоду було переглянуто й орендну плату збільшено. Загалом на момент розгляду справи вищеназвані селяни обробляли близько 38 десятин землі, частина з якої знаходилася у їх власності, а частина – в оренді. Тому з'їзд посередників, враховуючи, що у селян були відсутні документи, відмовив у задоволенні їхнього позову [11, арк. 21-22]. Подібні справи розглядалися досить часто. Так аналогічний позов було розглянуто 26 жовтня 1911 р. щодо прав жителів с. Мидськ Рівненського повіту

Г. Козакова, Г. Шуприка, С. Самкова й, враховуючи відсутність письмових підтверджень, їм також відмовили в задоволенні їх позову [12, арк. 46-47].

Отже, неможливість вирішити земельні суперечки селянами пояснюється тим, що вони, укладаючи орендні договори з поміщиками у 1860-1870-х рр., часто обмежувалися лише усними домовленостями, які не підтверджувалися жодними документами, й у зв'язку з цим мирові посередники приймали рішення не на користь селян.

На початку ХХ ст., особливо після початку проведення аграрної реформи на Волині у 1911-1913 рр., поміщики майже не купували землі. Купівлі становили лише 2 %, селяни – 92 % покупців. Паралельно з цим поміщики були й на останньому місці серед продавців землі: – 21 %, селяни відповідно – 49 %, представники інших станів – 30 %. При цьому необхідно зауважити, що ціни на землю у різних повітах були неоднаковими. Вартість 1 десятини землі без посередництва Селянського поземельного банку в середньому становила 313 руб. Найдорожче земля коштувала у Рівненському повіті – 390 руб, Старокостянтинівському – 380 руб, найнижчі ціни були в Овруцькому – 162 руб [2, с. 65]. Така різниця у вартості 1 десятини у межах губернії пояснюється різною родючістю землі, неоднаковою платоспроможністю селян, наявністю чи відсутністю покупців на землю, здійсненням угоди купівлі-продажу землі через Селянський поземельний банк.

Так у 1906 р. у с. Топорищі Житомирського повіту поміщик Вагнер продав селянам 50 десятин землі за ціною 400 руб за 1 десятину. У той же рік відбулося ще кілька купівель землі (19 десятин за ціною 198-225 руб за 1 десятину з допомоги Селянського позе-

мельного банку [2, с. 65]. Загалом значну роль у придбанні селянами землі відігравав вищеназваний банк, за допомогою якого можна було не лише придбати землю, а й отримати кредит на її придбання. Так у 1912 р. у Волинській губернії завдяки Селянському поземельному банку було придбано 17 153,2 десятини землі 3 232 особами [5, с. 84].

Таким чином, напередодні Першої світової війни на Волині селяни не купували значної кількості землі. Одночасно зі зростанням земельних володінь окремих селян інша їх частина змушена була продавати свої земельні наділи або повністю, або частково, що не сприяло ліквідації напруги на селі. Загалом станом на 1912 р. на Волині у Володінні приватних землевласників було 3 032 675 десятин землі, селян – 2 250 909, чиншовиків – 65 155, вільних людей – 10 370, казни – 477 140, уділів – 42 209, міст – 6 799 десятин землі [5, с. 80].

Таким чином, на початку ХХ ст. найбільша кількість землі на території Волинської губернії перебувала у власності великих землевласників, натомість селянство, яке становило найбільшу групу населення тогочасної Волині, володіло значно меншою кількістю землі.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині відбулася еволюція земельних відносин, унаслідок чого спостерігалися тенденції до зменшення поміщицьких землеволодінь. Певною мірою на розподіл земель у регіоні вплинули німецькі та чеські колоністи, частина з яких мала у своєму володінні значні земельні наділи. Одночасно з цим у краї спостерігалася подальша диференціація українського селянства, особливо помітною вона стала після проведення реформ на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
2. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900-1917 рр.) / І. М. Власюк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – Вип. 30. – С. 60-71.
3. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / П. С. Олешко / НАН України; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 2001. – 17 с.
4. Шмид О. Німці на Волині у світлі аграрної колонізації губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 14. – С. 93-99.
5. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
6. Шмид О. Чеська колонізація Волині у 60-70-х рр. ХІХ ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2009. – Вип. 15. – С. 88-93.
7. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів: Каменяр, 1970. – 276 с.
8. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – К., 2000. – №5. – С. 88-97.
9. Державний архів Рівненської області (далі – Даржархів Рівненської обл.), ф. 16, оп. 1, спр. 2, арк. 50.
10. Даржархів Рівненської обл., ф. 385, оп. 1, спр. 7, арк. 1 зв.-6, 10-13.
11. Даржархів Рівненської обл., ф. 638, оп. 1, спр. 1, арк. 21-22.
12. Даржархів Рівненської обл., ф. 638, оп. 1, спр. 2, арк. 46-47.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тризуб**

© Я. П. Цецик, 2011

Стаття надійшла до редколегії 01.09.2011 р.